

ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ ВЕДЕННЯ ВІЙНИ

EFFECTIVENESS OF PROSECUTION FOR VIOLATIONS OF THE RULES OF WAR

Галан В.О., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри міжнародного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Рідкобород Ю.В., студентка III курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Мелаш А.С., студентка III курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню ефективності притягнення до відповідальності сторін збройних конфліктів за порушення правил ведення війни, що є актуальною темою сьогодення. Зазначено витoki міжнародного гуманітарного права ще з давніх часів, що підтверджують згадки в Корані. У роботі проаналізовано низку міжнародних документів, які врегульовують ведення збройних конфліктів і складають сучасне міжнародне гуманітарне право: Перша Женевська Конвенція 1864 року, IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додатку до нього - Положення про закони і звичаї війни на суходолі, Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, використання хімічної зброї та про її знищення 1993 року, Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення 1975 року, Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію, Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року. Особливу увагу приділено найпершому документу, що складає сучасне міжнародне гуманітарне право, - Першій Женевській Конвенції. Проаналізовано заборонені засоби і методи війни: застосування, поширення і виготовлення хімічної, біологічної, лазерної зброї; вбивство і катування цивільного населення та військовополонених, безцільне знищення культурних цінностей, а також міст тощо. Чітко розмежовується відповідальність держави і фізичної особи. У статті зазначено про Нюрнберзький процес і його значення для міжнародного права. Згадано Міжнародний кримінальний суд, його допоміжна юрисдикція і роль у війні України з Росією. У роботі проаналізовано три види репарації і зазначено різницю між ними: компенсація, реституція і сатисфакція. Проаналізовано Резолюцію ООН про створення механізму компенсації Україні шкоди, завданої повномасштабною війною з Росією та її значення для України.

Ключові слова: воєнний конфлікт, індивідуальна відповідальність, відповідальність держави, репарація, трибунал.

The article is devoted to the study of the effectiveness of bringing the parties to armed conflicts to justice for violations of the rules of warfare, which is an actual topic today. The origins of international humanitarian law since ancient times are indicated, which are confirmed by references in the Koran. The work analyzes a number of international documents that regulate the conduct of armed conflicts and make up modern international humanitarian law: the First Geneva Convention of 1864, the IV Convention on the Laws and Customs of War on Land and its annex - Regulations on the Laws and Customs of War on Land, the Convention on the prohibition of the development, production, stockpiling, use of chemical weapons and on their destruction of 1993, the Convention on the prohibition of the development, production and stockpiling of bacteriological (biological) and toxin weapons and on their destruction of 1975, the Convention on the prohibition or restriction of the use of specific types of conventional weapons, which may be considered excessively damaging or indiscriminate, the 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. Special attention is paid to the very first document that constitutes modern international humanitarian law - the First Geneva Convention. Prohibited means and methods of war are analyzed: the usage, distribution, and manufacture of chemical, biological, and laser weapons; killing and torturing the civilian population and prisoners of war, aimless destruction of cultural values, as well as cities, etc. The responsibility of the state and an individual is clearly delineated. The article mentions the Nuremberg trial and its significance for international law. The International Criminal Court, its subsidiary jurisdiction and role in Ukraine's war with Russia are mentioned. The paper analyzes three types of reparation and indicates the difference between them: compensation, restitution and satisfaction. The UN Resolution on the creation of a mechanism to compensate Ukraine for the damage caused by the full-scale war with Russia and its significance for Ukraine are analyzed.

Key words: military conflict, individual responsibility, state responsibility, reparations, tribunal.

Постановка проблеми. Кожного дня у світі триває хоч один воєнний конфлікт. Тільки за останнє століття було більше двадцяти війн, деякі з них досі тривають. Враховуючи те, що їх не можна уминати, як на це вказує історія, цивілізовані країни вирішили створити певні нормативно-правові акти, в яких зазначені обмеження методів і засобів ведення війни. Рагіфікувавши їх, держави погоджуються з нормами цих актів і повинні дотримуватись правил при війні. Але даний факт не є гарантією того, що країни-підписанти будуть беззаперечно дотримуватись міжнародних документів. Основною проблемою даної теми є питання засобів впливу, їх ефективності на ту країну, яка порушила правила ведення війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою написання статті стали праці відомих правників, таких як: О. В. Задорожній [1, 15], Ю. С. Шемчушенко [2], О. В. Буткевич [3], М. С. Каменецький [4], С. С. Яценко [5] та інших вчених.

Метою даної статті є дослідження розмежування відповідальності держави і відповідальності особи за міжнародні протиправні діяння, аналіз засобів впливу на сторони воєнних конфліктів, що не дотримуються приписів ведення війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Закони та звичаї війни – одна з головних складових сучасного міжнародного права, що регулює умови для початку війни та поведінку воюючих сторін. Правила ведення війни визначають порядок оголошення війни, капітуляції, заборону певних видів зброї тощо.

Перші згадки встановлення певних правил ведення збройних конфліктів стосуються ще давніх часів. Відома нам Махабхарата, твір давньоіндійського епосу, наголошувала на тому, що протистояння військ повинно бути рівним і справедливим: «Не слід атакувати колісничі пішими військами; воїни на колісницях повинні атакувати колісничі. Ніякий колісничий не повинен нападати

на нещасного пішого воїна, ні лякати його, ні перемагати його». Також Святе Письмо мусульман Коран забороняє вбивати мирне населення, в особливості дітей, жінок та людей похилого віку.

Сучасне міжнародне право у сфері збройних конфліктів починається з моменту прийняття Першої Женевської Конвенції у 1864 році. Її норми закріпили охорону хворих і поранених під час військових дій. Звісно, це не перший документ щодо цього питання, так як були договори між окремими державами ще у 16 столітті, але вони мали двохсторонній характер. Основною метою даної Женевської Конвенції є надання допомоги будь-якому пораненому солдату, навіть ворогу. Пацієнти, які перебувають у медичних закладах, а також працівники цих установ мають нейтральний статус, незалежно від приналежності території до однієї чи іншої воюючої сторони. Це говорить про те, що їх не можна брати в полон. До недоторканих осіб слід віднести і місцевих жителів, які допомагають пораненим [6].

Перша Женевська Конвенція формально закріпила офіційні знаки закладів медичної допомоги, які допомагають пораненим на війні – червоний хрест на білому фоні. Даний символ, яким помічений будь-який об'єкт, дає знати, що він не несе ніякої воєнної загрози. Конвенція захищає нейтральний статус персоналу й установ, які надають допомогу, використовуючи дані помітки. Наразі вона широко розповсюджена серед країн світу і достатньо ефективна [6].

Гаазькі конференції відомі тим, що країни з різних континентів підписали цілу низку декларацій, які досі чинні та ратифіковані більшістю держав. На першій конференції в Гаазі було прийнято 6 конвенцій, серед яких і IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі, яку остаточно доповнили під час другої офіційної зустрічі багатьох держав [1]. Для України даний документ набрав чинності в 1991 році, одразу з дня проголошення незалежності нашої держави. Важливо зазначити про існування додатку до Конвенції – Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Воно закріплює важливі норми: критерії визнання воюючих сторін, правовий статус військовополонених, заборона деяких способів ведення військових дій, заборона мародерства, перемир'я тощо. Статтею 3 Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі зазначено, що воююча сторона, яка порушує норми зазначеного документа, підлягає відповідальності у формі відшкодування збитків при наявності відповідних підстав. Також цією статтею вказано, що Договірна Сторона відповідає за всі дії, вчинені особами, які входять до складу її збройних сил [7].

Дана Конвенція суворо забороняє застосовувати отруєну зброю, підступно вбивати або ранити осіб, які належать до нації або армії ворога, вбивати і ранити обеззброєного супротивника і так далі [7]. На жаль, навіть країни, які ратифікували міжнародний документ, порушують його норми. Перші застосування хімічної зброї були зафіксовані під час Першої світової війни з боку Франції, яка брала участь у Першій Гаазькій конференції і підписала відповідні декларації, що забороняють використання забороненої зброї.

Також у 1993 році було підписано Конвенцію про заборону розробки, виробництва, накопичення, використання хімічної зброї та про її знищення, яка повністю забороняє зброю масового ураження і передбачає її ліквідацію. Кожна держава, яка ратифікувала даний документ, зобов'язана дотримуватись зазначеним нормам, знищити не тільки незаконну зброю, а й об'єкти її виробництва [8]. Майже 200 країн її підписали, але, на жаль, даний факт не говорить про те, що ці країни відмовились від виробництва, використання тощо хімічної зброї. Організація Об'єднаних Націй зафіксувала численні випадки застосування хімічної зброї в Сирії, в якій донині триває війна. Небезпека цієї зброї в тому, що вона повільно і зі стражданнями забирає життя багатьох людей, в тому числі цивільних, серед яких є діти.

Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення 1975 року містить відповідні вимоги щодо біологічних агентів і токсинів таких типів і у таких кількостях, які неможливо раціонально обґрунтувати з точки зору профілактичних, захисних або інших мирних цілей; а також зброї, обладнання, призначених для використання таких агентів або токсинів з ворожими цілями [9]. Даний документ можна порівняти з подібною Конвенцією про заборону хімічної зброї, але основна відмінність в тому, що остання передбачає повну заборону даного виду зброї, а Конвенція про біологічну зброю не передбачає такого. У мирних цілях біологічна зброя не забороняється, але будь-яка Сторона Договору може сприймати це суб'єктивно і використовувати у своїх злочинних цілях, прикриваючись обширним поняттям «миротворчість».

У Додатковому протоколі до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію зазначено, що забороняється застосовувати лазерну зброю, яка спеціально призначена для використання у бойових цілях, щоб спричинити постійну сліпоту людині. Варто зазначити, що даний вид зброї можна використовувати лише в тому разі, коли вона може заподіяти тимчасовий ефект осліплення особи [10].

Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року стала першим міжнародним документом, який охороняє історичну та культурну спадщину країн-підписантів. Для того, щоб її норми були дотримані належним чином створюється Комітет захисту культурних цінностей, який складається з дванадцяти Сторін. Це утворення здійснює нагляд за охороною культурних надбань і також надає кошти з Фонду для захисту культурних цінностей, які допоможуть в разі необхідності відбудувати зруйновані пам'ятки [11]. Об'єктами культурної спадщини є рухоме і нерухоме майно, яке має велике значення для свого народу, інші предмети, які представляють художній, історичний, археологічний інтереси, а також будівлі, що призначені для збереження або демонстрації цих культурних цінностей.

Прийняття Гаазької Конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту було вагомим внеском у міжнародне гуманітарне право. Збереження культурного надбання є дуже важливими для людської цивілізації, так як це прямий зв'язок між минулими, теперішніми і майбутніми поколіннями. Країни, які ратифікували даний документ, насамперед показали, що вони поважають і готові зберігати не тільки свої культурні цінності, а й спадщину ворожих країн.

У Другому Протоколі до цієї Конвенції, який набрав чинності для України зовсім нещодавно, у 2020 році, закріплено кримінальну відповідальність осіб за порушення певних правил ведення війни. Суворо заборонено використовувати культурну спадщину як військові об'єкти, знищувати такі пам'ятки, грабувати їх, вчиняти відносно них вандалізм тощо [12].

Міжнародним правом встановлено як відповідальність фізичних осіб, так і держави за порушення норм вищезазначених документів, що необхідно чітко розмежовувати між собою. Такий поділ обумовлено тим, що, по-перше, держава не завжди відповідає за протиправну поведінку своїх громадян, по-друге, апатриди також володіють міжнародною деліктоздатністю.

Відповідальність фізичних осіб як така з'явилась з часів Другої світової війни, після якої виникло питання щодо покарання окремих осіб за вчинення або організацію особливо тяжких злочинів [13, с. 79]. Важливо зазначити те, що особу, яка вчинила протиправне діяння, не звільняє від міжнародної відповідальності та обставина, що за національним правом покарання за злочин не вста-

новлюється. Не звільняються від такої відповідальності і керівники держав або інші причетні до злочинів посадовці, і особи, які діяли за наказом керівництва при тому, що вони могли зробити свідомий вибір.

Відповідальність фізичних осіб, у свою чергу, слід поділити на індивідуальну і командну. Командна відповідальність є одним з найголовніших принципів міжнародного гуманітарного права, згідно з яким командири можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за протиправні діяння своїх підлеглих. Це зумовлено тим, що військова структура є ієрархічною, згідно якої командир як представник вищої ланки організації збройних сил повинен знати і тим паче керувати діями своїх підлеглих. Згідно статті 86 I Протоколу до Женевських конвенцій 1949 року командир конкретного військового об'єднання не може бути звільнений від відповідальності за порушення законів і звичаїв війни підпорядкованими йому особами у тому випадку, якщо він завчасно знав про можливість вчинення ними правопорушень, але при цьому не зробив нічого, аби попередити чи припинити дані протиправні діяння. Керівники повинні бути ознайомлені зі своїми обов'язками згідно Конвенції і Протоколу, а також забезпечити знання положень цих документів підлеглим ним осіб [14].

Притягнення особи до відповідальності відбувається в судовому порядку окружними судами або спеціально створеними для військових правопорушників трибуналами. Нюрнберзький процес безперечно найвідоміший міжнародний військовий трибунал, в ході якого було обвинувачено 24 представника влади нацистської Німеччини. Багато науковців вважають його першим досвідом притягнення осіб до відповідальності за міжнародні правопорушення, так як до цього відповідальність несли лише держави. Основними звинуваченнями були у вбивстві і жорсткому поводженні з цивільними, військовополоненими; масовому вивезенні людей як майбутньої рабської сили; невиправданому нічим руйнуванню міст, сіл і селищ. Усі перелічені діяння є кримінально караними згідно з нормами міжнародного права. Більшість з правопорушників було засуджено до смертної кари, інша частина була ув'язнена від 10 років до довічного позбавлення волі [15]. Інші такі трибунали подібні до цього: в них засідають прокурори, які представляють країну, яка засуджує дії держави-правопорушниці і її представників; над кожним злочинцем проводиться окреме судове засідання, в якому йому обирають міру покарання. Можна сказати, що вже зародилась певна практика створення і проведення міжнародних військових трибуналів.

Міжнародні військові трибунали можна вважати найефективнішим способом реагування на порушення законів війни і реалізації санкцій за вчинення воєнних злочинів. Даний процес не є швидкоплинним задля вчинення справедливого і розумного правосуддя. Наприклад, Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу тривав 2 роки, такий трибунал щодо колишньої Югославії взагалі – майже 25 років.

На початку XXI століття було засновано Міжнародний кримінальний суд, як постійний трибунал, який має додаткову юрисдикцію: цей суд розглядає справи щодо міжнародних злочинів у тому разі, коли потерпіла держава не має можливості або бажання їх розглядати. До його компетенції відноситься переслідування осіб, які відповідальні за найтяжчі правопорушення - воєнні злочини, злочини проти людства, геноцид [16]. У Міжнародному кримінальному суді вже ініційовано розслідування воєнних злочинів Російської Федерації під час повномасштабного вторгнення в Україну, до цього було ініційовано розслідування у 2014 і 2015 роках за зверненням України щодо злочинів за часів Революції Гідності та в Криму і на Сході України.

Наразі актуальним є питання створення міжнародного спеціального трибуналу ad hoc щодо злочинів Росії в Україні. На пленарному засіданні 7 жовтня 2022 року

Верховна Рада України прийняла Постанову, у якій звертається до Організації Об'єднаних Націй, парламентів та урядів її держав-членів, Європейського Союзу, Ради Європи щодо створення цього трибуналу. Законодавчий орган вважає це за необхідне, так як зараз немає чіткого механізму переслідування політичної і військової верхівки ворожої держави. При цьому наголошується, що необхідно розслідувати і ті злочини, що були вчинені в період з 2014 по 2022 роки [17]. Проект резолюції стосовно створення спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України вже перебуває в розробці українськими правниками.

Окружний суд Гааги 17 листопада 2022 року виніс вирок винним особам, які причетні до збиття Малайзійського Boeing 777 у Донецькій області, що стало найбільшою катастрофою в історії України, у вигляді довічного ув'язнення і виплат компенсації рідним загиблих у розмірі понад 16 мільйонів євро. Процес по справі тривав більше 8 років від дня катастрофи до набрання законної сили обвинувального вироку суду. У розслідуванні брали участь представники близько десяти держав та інші установи, які визнали, що літак було пошкоджено бойовою частиною зенітно-ракетного комплексу «Бук». З першого дня інциденту були версії щодо причетності російських військовослужбовців, які окупували частину Донеччини. Нині зібрано достатньо доказів і свідчень, аби вже не припускати, а стверджувати вину російської сторони. Суд визнав винними в даній катастрофі трьох осіб – І. Гірка, Л. Харченка і С. Дубінського, які підірвали суверенітет України і вели терористичну діяльність. Кожний з них виконував свою важливу злочинну роль у співпраці. Але нідерландські слідчі зазначають, що причетних до збиття літака може бути приблизно сто осіб – від екіпажу «Буку» до тих, хто замовив даний злочин, тому даний вирок не буде останнім по справі. Важливо, щоб теперішні і майбутні засуджені були притягнені до реальної відповідальності і потрапили до в'язниці. Тільки тоді можна буде говорити про ефективність притягнення до міжнародної відповідальності.

На рівні з відповідальністю фізичної особи стоїть і відповідальність держави як засіб забезпечення міжнародного правопорядку. Як зазначає В.І. Лисовський, найчастіше держава несе відповідальність за дії або бездіяльність своїх виконавчих органів: міністерств, агентств, служб та інших органів виконавчої влади [18]. Відповідальність у міжнародному праві породжує право потерпілої сторони на задоволення своїх порушених інтересів, у тому числі відшкодування завданої шкоди і упущеної вигоди під час збройного конфлікту.

Відповідальність держави в цілому має компенсаційний характер. На це вказує, що згідно з нормами міжнародного права репарація є основною санкцією. Її видами є компенсація, реституція і сатисфакція. Кожний цей вид може застосовуватись окремо, а може і в поєднанні один з одним. Компенсація – це відшкодування шкоди в грошовій формі фізичним і юридичним особам, міжнародні права яких були порушені. Вона не має на меті покарати відповідальну державу, єдиною метою є поновлення матеріального становища потерпілої держави. Реституція – повернення незаконно вилученого майна у первісному його вигляді [19, с. 500]. Якраз це стосується викрадених у держави надбань культурного, історичного, наукового та інших цінностей. Даний вид репарації є надзвичайно важливим для збереження власної культури держави і її народу. Сатисфакція може виражатися в публічних вибаченнях держави, яка порушила норми міжнародного права, висловлювання обіцянок щодо недопущення повторності злочинів тощо, тобто це нематеріальна відповідальність [20, с. 517]. Можна зробити висновок, що останній зазначений вид репарації є важливішим для країни-правопорушниці, ніж для переможниці, так як

це може послужити послабленню санкцій, скорішому відновленню положення країни у міжнародній політиці.

Великою подією стало нещодавнє прийняття Генеральною асамблеєю ООН резолюції про створення механізму компенсації Україні шкоди, завданої повномасштабною війною з Росією. За документ проголосувало 94 держави, що вказує на всесвітню підтримку України і визнання Росії агресором в цьому конфлікті. Згідно даної резолюції Російську Федерацію необхідно притягнути до міжнародної відповідальності за всі воєнні злочини, скоєні на території України. Країна-правопорушниця повинна відшкодувати шкоду, яку вона заподіяла порушенням норм міжнародних договорів.

На спеціальній сесії Генасамблеї ООН обговорювалось створення міжнародного реєстру збитків для реєстрації доказів шкоди, завданих усім зацікавленим фізичним та юридичним особам, а також державі України внаслідок міжнародних протиправних діянь Росії.

Прийняття цієї резолюції стане основою для процедури компенсації шкоди, завдяки якій активи держави-агресора, які заарештовані за кордоном, будуть сплачуватись на користь України. Країни, в яких знаходяться заарештовані активи Російської Федерації, мають тепер юридично

обґрунтоване і обов'язкове для виконання рішення щодо передачі коштів Україні. Україна запропонує кожній державі укласти міжнародний договір про притягнення Росії до відповідальності та відшкодування завданих збитків її агресією, який стане основою для співпраці.

Висновки. Таким чином, досліджуючи питання міжнародної відповідальності, необхідно чітко розмежувати відповідальність держави і фізичної особи, так як нормами міжнародного права не передбачено кримінальної відповідальності держави за вчинення правопорушення, на відміну від особи. Відповідальність держави має компенсаційний характер і полягає насамперед у відшкодуванні завданих збитків і відновленні початкового матеріального становища потерпілої від збройного конфлікту країни. Інститут відповідальності у міжнародному праві є важливим, так як завдяки йому правопорушники не залишаються безкарними, незважаючи на те, яким суб'єктом міжнародного права вони є, права і інтереси потерпілих захищені, а в разі їх порушення відновлюються. Основною рушійною силою його розвитку надалі є досягнення мети зменшити і унеможливити загалом вчинення воєнних злочинів, а також злочинів проти миру, людства.

ЛІТЕРАТУРА

1. О. В. Задорожній. Гаазькі конвенції з міжнародного гуманітарного права / Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / гол. ред.: Л. В. Губерський. Київ : Знання України, 2004. Т. 1. 760 с.
2. Міжнародне гуманітарне право / Юридична енциклопедія : у 6 т. / гол. ред.: Ю. С. Шемшученко. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3. С. 664.
3. О. В. Буткевич. Війни ведення заборонені методи / Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / гол. ред. : Л. В. Губерський. Київ : Знання України, 2004. Т. 1. 760с.
4. М. С. Каменецкий. Міжнародний трибунал для колишньої Югославії / Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / гол. ред.: Л. В. Губерський. Київ : Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.
5. С. С. Яценко. Порушення законів та звичаїв війни / Юридична енциклопедія : у 6 т. / гол. ред.: Ю. С. Шемшученко. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2002. Т. 4. 720 с.
6. Женевська конвенція про поліпшення долі поранених на полі бою 1864: у 6 т. / гол. ред.: Ю. С. Шемшученко. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2. 744 с.
7. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Дата набрання чинності для України: 24.08.1991 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 18.11.2022).
8. Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення. Дата ратифікування: 16.10.1998 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_182#Text (дата звернення: 18.11.2022).
9. С. П. Галака. Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) та токсичної зброї та про їх знищення 1972 / Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / гол. ред.: Л. В. Губерський. Київ : Знання України, 2004. Т. 1. 760 с.
10. Додатковий протокол до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію. Дата прийняття Україною: 17.01.2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_894#Text (дата звернення: 18.11.2022).
11. Захист культурних цінностей у період збройних конфліктів / Юридична енциклопедія : у 6 т. / гол.ред.: Ю. С. Шемшученко. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2. 744 с.
12. Другий Протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року. Дата набрання чинності для України: 30.06.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text (дата звернення: 18.11.2022).
13. С. М. Мохончук. Міжнародна регламентація відповідальності за злочини проти миру та безпеки людства. Київ : Юрист України, 2012. С. 76-81.
14. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I). Дата набрання чинності для України: 25.07.1990 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 18.11.2022)
15. О. В. Задорожній. Нюрнберзький процес 1945-46 / Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / гол.ред.: Л. В. Губерський. Київ : Знання України, 2004. Т.2. 812с.
16. Д. І. Кулеба. Міжнародний кримінальний суд / Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / гол. ред.: Л. В. Губерський. Київ : Знання України, 2004. Т.2. 812с.
17. Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, парламентів та урядів її держав-членів, Європейського Союзу, Ради Європи стосовно створення спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України від 07.10.2022. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/228950.html> (дата звернення: 19.11.2022).
18. В. І. Лисовський. Міжнародне право, Київ: Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка, 1995. 478 с.
19. С. Віттіч. Компенсація. Max Planck Encyclopedia of Public International Law. 2008. Т. 2. С. 499–508.
20. Дж. Кроуфорд. Відповідальність держави: головна частина. Кембридж : Cambridge University Press, 2013. 912 с.